

KUYUMCULUKTA KULLANILAN BAZI ALETLERİN ADLARI HAKKINDA

Kuyumculuk sanatı ile Türkmen halkı eski zamanlardan beri uğraşagelmiştir. Bu sanat eski olduğu gibi bu sanatta kullanılan aletler de eskidir. Kuyumculuk sanatında kullanılan aletler, halkın yaşam şartlarına uygun olarak yapılmıştır. Alet için gerekli hammaddeleri bulma miktarlarına göre, mümkün olduğunca göç zamanında fazla ağır olmaması için hafif, küçük ve uyumlu olmasına özen gösterilmiştir.

Türkmenistan hudutları içerisinde yapılan arkeolojik araştırmalar Türkmen halkının mazisini öğrenmekte büyük bilgi kaynağı olmaktadır. Onların arasında Hazar Denizi yakınlarında "Yeni Taş Asrı"na (M.Ö. IX-VII) ait ilk "kuyum atölyesinin bulunması enteresan bir olaydır. Atölyede hazır boncuklarla birlikte deniz kabuğundan boncuk yapımında kullanılan taş aletler ve nesnelere bulunuyor (YUDAHİN, 1971;7). O zamanlara ait süs eşyalarının ve taş aletlerin bulunması ise kuyumculuk sanatının, başlangıcım çok eski çağlardan aldığını gösteriyor.

Her eşyanın üretimi için ilk olarak iş aletlerinin olması mecburidir. Emek ise iş aletlerini üretmekle başlıyor.

Aletlerin isimleri, onların hizmetlerine, onların yaptığı işlere göre konulmuş. Onların çoğu dildeki sözlerden, benzetme dolayısı ile geçmişse, bazıları ise dilin esas sözlük temelini oluşturuyor. Böyle sözlerin yapısında ise çeşitli morfolojik, fonetik, semantik değişiklikler olmuştur (MRADOVA, 1967; 83).

Kuyumculuk sanatının gelişmesi, kullanılan aletlerin, hammaddelerin az çok yenilenmesine veya değişmesine getiriyor. Onları öğrenmekle dilimize de bir kısım yeni kelimeler giriyor. Bazı aletler kullanılmıyor ve adları tarihe karışıyor, bir diğer kısmının ise eski adlarının yerine yeni adlar türüyor. Mesela: kuyumculukta çok kullanılan bir alete önce zagammır, bi:z (pense ve çuvaldız) denmişse, şimdi o terimler ağzı yuvarlak, kalem (onun çeşitleri parma kalem, çizme kalem) gibi kelimelerle değiştirildi. Fakat yine de, el sanatlarının başka şekillerindekilere nazaran, kuyumcu aletlerinde fazla değişiklik hissedilmiyor.

Kuyumculukta kullanılan aletler Özellikle kuyumcuların kendileri tarafından hazırlanmış. Bazen törpü ve kışkaçlar Ruslardan satın alınmış-

Kızılgül KIYANOVA

sa da, pensler, sozma tahtaları yerli demirciler tarafından yapılmış. Aletlerin bazıları ise kuyum ile uğraşan ustaya atalarından miras kalmıştır (MASANOV, 1961; 157).

Türkmenlerde kuyumculuk mesleğinde kullanılan tüm aletlerin tamamına "abzal, esbap, encam" demliyor. Bu kelimelerin en çok kullanılanı ise "encam" ile alettir. Kuyumcunun aletleri çok çeşitli oluyor. Diğer Türkçe konuşan halklarda, yani el sanatlarının kuyumculuğa ait aletlerinde, çeşit benzerliği de vardır. Mesela: "Simkeş, galam, gayçı, çekiç, iğe ve ağzı yuvarlıklar için farksız dahi denilebilir." (Telci, kalem, makas, çekiç, törpü ve pense alet isimleri)

Türk halklarının bazılarında, mesela Kazaklarda, Kırgızlarda yaptığı işe göre kuyumculukta kullanılan aletler iki ana gruba, yardımcı ve ölçü aletleri gruplara bölünmüş. Biz de Türkmenler ile bu halkların kökünün birliğinden, el sanatlarının benzerliğinden yola çıkarak, Türkoloji'de var olan kavramlara uyararak, bu aletlerin aşağıdaki çeşitlerini anlatacağız.

Temel Aletler: "Takarcaklı körük, sandal", çeşitli kalıplar, ünlüler, büyük küçük, eşiciler/şallaki, üşkü Türkmen kuyumcularının temel aletleridir. Onların isimleri hakkında ayrı ayrı anlatımda bulunalım.

Körük: Kuyumcunun işi körükten başlıyor. Adından da belli olduğu gibi bu aletin eşyaların çeşitleri için gereken altın, gümüş eritirken koru körüklemek için kullanıldığı anlaşılabılır. Körük kelimesi aynı manada Mahmut Kaşkarı'nın sözlüğünde körük şeklinde yer almıştır. Örneğin, "takarcaklı" kelimesinin gelmesi ile, bu körük diğer (demirci veya tandın) körüklerinden ayrılır, "takarcaklı körük" keçi derisinden hazırlanmış tulumdan yapılıyor. Tulumun boğaz tarafına körükün ağzı yapıştırılıyor, ikinci tarafına iki tane tahta tutularak yukarısından baş, altından ikinci parmakla tutularak açıp kapamayla tulumun içi hava ile dolduruluyor. Bunun devamlı tekrarı ile ateş körükleniyor. Gümüş, altın gibi maddeleri eritilerek işleniyor. Gümüş ustalarının körüklerinde "Takarcaklı Körük" dendiğini G. Atayev'de yazmıştır (ATAYEV, 1982; 77). Buna "gümüş körük" de denilmiştir.

"Takarcaklı" kelimesi keçinin işlenmiş

"tüysüz derisi" anlamındadır. Demek ki "takarcaklı" kelimesi takır (bitkisiz, temiz) kelimesinden türemiştir. "Takarcaklı körük" kelime yapısına baktığımızda, körük kelimesinin kullanım yeri çoktur. Ayrı ayrı kullanıldığında, körük kelimesi birçok manada kullanılarak umumi dile girer. "Takarcaklı körük" ise kuyumcular ağzına ait olan bir terimi ifade eder.

Sandal: Gümüş ustalarının üstünde altın, gümüş ve özetle metal dövmek için kullandıkları alettir. Sandalın büyük küçük birçok çeşiti vardır. Büyük sandalların boyu 1 metreye ağırlığı 80-90 kg'a ulaşıyor. Onun bir tarafı yuvarlatılarak uzatılmış, öbür tarafı ise düz kesik ve her ölçüde delikleri oluyor. Sandal, yere sıkıca gömülmüş bir kalın ağaca mihlar ile bağlanıyor (takılıyor). Garadaşlılar'da ona sandalağaç deniyor (AKMAMMEDOV, 1958; 134). G. Atayev böyle sandalların fiyatının bir danalı olduğunu, onun kuyumculukta sabit fiyatının olmadığını, değerli bir alet olduğunu anlatıyor. V. V. Radlov bu altın adının eski Türkçe'de "Ürdün" olduğunu belirtmiştir (RADLOV, 1899, 1843). Bizce, bu aletin adının o zamanlarda "Ürdün" olması, onu üstünde metallerin dövülmesi ile (vurulması) ilgili olabilir, çünkü "ürdün" kelimesi "urdun" yani, "vurdu" kelimesine yakındır.

Arabacı lehçesinde sandalın "seğda:n" olarak adlandırıldığını, H. Maviyev belirtiyor (MAYIEV, 1975; 148).

Genel Türki bir kök olan "sandal" kelimesinin "sandal" ve "döş" (sine) anlamlarında karşımıza çıkabileceğini ise R. N. Şoybekov belirtmiştir. Karşılaştırma: "Sandal" anlamında Türkmençe sandal (ATAYEV; 70), Özbek caugoh (RUSSKU-UZBEKSKİY SLOVAR, 1983; 602), başkurtça handal (RUSSKO-BAŞKİRTSKİY SLOVAR, 1948; 649); "döş" (sine) anlamında Kırgızca döşü (YUDAHİN, 1965; 199), Başkirtçe Tüş (ŞOYBEKOV, 1987; 387), Karaçay-Balkar dilinde Teş (uygun taş), Tatarca tuş (UYGURUSKO-RUSSKİY SLOVAR, 1961; 196/290) v.b. Bu aletin döşü, tüş, tuş gibi adlarını Koçevskov "döş" şeklindeki Moğol kelimesi ile aynı olduğunu savunuyor.

Kalıp: Kuyumculukta eşyaların çeşitli görünüşlerini eritip kuymak için çeliği ya da taşı oyarak yapılan bir alet. Türkmen dilinde kalıbın çeşitlerini anlatan birkaç tane kelime düzümleri var: Yüzük kalıp, düğme kalıp, saçak kalıp, koza ka-

lup, kuyma kalıp ve başkaları. Bunlar kuyumculukta kullanılan terimlerdir. Gümüştan, altından, çelikten yapılan eşyaların taştan, bakırdan yapılan kalıbına Merv taraflarında "Recce" deniliyor. Recce, yapılacak eşya için kullanılacak hammaddelerin miktarını da ölçer. Buna Ahal taraflarında irece de deniyor (ATAYEV; 69). Kuyumcu Sapar Goşayev, eski çağlarda "kupbanin (Kupba: Türkmen kızlarının başlarına giydiği gümüştan yapılan ve taca benzeyen bir tür başlık) başı gibi eşyaları yapmak için ustaların ağaçtan kalıp yaptıklarını söyledi. Yomut ağzının batı şivesinde düğme, kupba başı gibi eşyaların yapımında kullanılan taştan yapılan kalıba "menka:r" deniliyor (ATAYEV; 58).

V. V. Radlov bu sözcüğün eski Türkçe'de kalıp şeklinde olduğunu belirtmekle, o zamanlar onun başka anlamlarda da kullanıldığını gösteriyor. Mesela: Kalıp -I: Belli bir şekil. 2. Ok, barut doldurmak için şekil. 3. Kalıpta karşılaştırarak yapılmış şekil (RADLOV, 1893; 246).

Kalıp kelimesi diğer Türk dillerinde de aynı şeyi anlatmakla kendisinin adıl manasında kullanılıyor. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türkmenlerde kalıp, taştan veya demirden yapılıyor. Kazaklarda kalıp kurşundan, boynuz kemiğinden veya demirden yapılmıştır (ŞOYBEKOV; 42).

Kalıp kelimesinin etimolojisi hakkında N. D. Ondasnov'un fikri dikkate değerdir. Bu kelime Arapça'daki "kalib" kelimesinden türeyip "kuyma, eriterek yapma"; ayakkabı için şekil, kalıp şeklinde açıklıyor (ONDASINOV, 1969,131).

Ülnü, Ülni, Ülün: Gümüş ustalarının yaptığı çeşitli gümüş eşyaların nüshasıdır, örneğidir. Her bir ses süs eşyasının ince demirden kesilerek hazırlanmış örneği vardır. İş sürecinde ustalar nasıl bir süs eşyası yapılırsa altını, gümüşü, yani herhangi bir metali o ülnüye göre kesiyorlar. Y. Çönnâyev'in görüşüne göre, ülnü, yapılacak eşyanın ölçөгünü bildiren örnektir (ÇÖNNÂYEV, 1972; 136). Kuyumcu Gılıçmırat Atayev ise, eski zamanlarda gümüş ustalarının, kozanın, düğmenin ültisünün kemikten, sözemin kökünden yapıldığını söylemektedir. (Sözen: Türkmen çölünde biten bitki ve I. "Nüsha, şekil, ölçek"; 2. "Çizmenin biçimi"; 3. "Çizmelerin arka tarafındaki kayışı"; 4. "Töre, inanç, kaide, nizam" denilmiş (RADLOV, 1.899; 1858).

Gördüğümüz gibi ülnü kelimesi eski anlamlarının bazılarını kaybederek, kullanımındaki alanını daraltmıştır. Zamanımızda Türkmen dilinde kullanılan "ülnü" kelimesi bir terimdir.

E. V. Sevortyan **ülni, ülnü, ülün** kelimelerinin türeyişi hakkında çeşitli bilim adanalarının zıt görüşlerini dile getiriyor (SEVORTYAN, 1974; 635).

G. Bamberi Türkoloji'de ülnü kelimesinin "ölçmek" anlamında kullanıldığını savunarak: "ülnü sözcüğünün 'ölç' kelimesi ile ilişkisi vardır" diyor (SEVORTYAN; 634).

G. Ramstedt ise Moğolca'daki "asmak" anlamındaki "ölgü, ölgü" kelimelerini ülgü kelimesi ile değil de, Türkçe'deki "el-il" ile ilişkilendiriyor. Ama M. Ryasyanen, G. Ramstedt'e bağlılıkla, bu durumu değişik şekilde anlatıyor (SEVORTYAN). Bu konu hakkında A. Yoki'nin görüşü doğruya daha yakındır. O ülnü kelimesinin Türkçe'deki ülgü şeklini, Moğolca "örnek" anlamındaki "üligeç" kelimesinden türediğini savunuyor, o da bu sözcüğü Türk ve Moğol dilleri için bir olan ve "karşılaştırmak", "örnek vermek", "kopyasını çekmek" anlamlarına gelen üş/ü-üli ile karşılaştırıyor. E. V. Sevortyan'a göre, Mançur dilindeki, nüsha şekil anlamlarına gelen "urgin" kelimesinin de ülnü sözü ile ilişkili olma tahmini vardır (SEVORTYAN).

Şallakı: Ucuna üşgü takılıp, demir, gümüş, ağaç gibi malezemelerin içini eşmek, delmek için kullanılan sade bir alettir. Üşgü kayış dolayısıyla iki tarafa dönerek delik deliyor. Bunun adı onun hareketi esasında, yani "şallaklamak" kelimesinden kalmış (ATAYEV; 92/93). Şallakı-şallaklamaktan türemiş bir kelimedir. N. Mvıyov Türkmen dilini arabacı ağzının da bu aletin "alma:yı" diye adlandırıldığını belirtiyor.

Üşgü, üşgi: Gümüş ustalarının altın, gümüş gibi maddelerde delik delmek için "Şallakı"nm ucuna taktıkları ucu sivri ince metal aleti S. Ahallı; üşgi sözcüğünün aslının "delmek, eşmek" olduğunu belirtmekle, "Divanda" üstürmek şeklinde kullanıldığna, "o ok üstürdü" gibi bir misal veriyor (ATAYEV). Bu sözcük önceleri "üşb" şeklinde de kullanılmıştır.

Aslında "üşgi" kelimesi "delmek" anlamındaki üş kelimesinden gelip, "alet" anlamlı sözcüğü oluşturan -ki, -kaç eklerinin kelimedden nesne-

nin yükletme derecesi olan üstur:deldir kelimesi türemiş (ŞOYBEKOV;644).

Gümüş kuyumunda şallakı,üşgi gibi aletler günümüzde de kullanılıyor, fakat, onların adları "delici, nerrek" olarak değişmiş bulunmaktadır.

Deşgiç (delici) kelimesi, deş (del) fiilinden ve fiilden isim yapan -giç ekinden türemiştir. O altının, gümüşün, demirin yüzünde delik delen bir alettir.

Nerrek (Deşgiç) aynı şekildeki delikleri delmek için kullanılan alet. Dayanıklı olması için özel olarak çeliği törpüleyerek, üç köşeli, kare, romb, yuvarlak, yay şekillerinde yapılıyor. Nerrek'in çok çeşidi vardır. Ustalar yapılacak eşyanın üstüne ilk önce çuvaldızla delme nakışların çizgilerini çiziyor, daha sonra hazır

nerreklerin gerekli şekillerini alarak yapılması gereken eşyanın üstüne koyduktan sonra onun üstüne de kurşun koyarak üstünden çekiç ile vurmakla her türlü nakışları yapıyorlar.

Yukarıda kuyumculukta kullanılan aletlerin adları, türeyiş ve yaptığı işler hakkında anlatımda bulunduk. Aletler üç gruba bölünüyor. Onlar, temel, yardımcı ve ölçek aletleri. Onların hepsinin ayrı ayrı yaptığı iş olur ve her birisi yerinde bulunmaz, değerli lazım olan aletlerdir.

Kuyumculuk mesleğinde (alet adlarında) olan değişiklikler dile de kendi etkisini gösteriyor. Çeşitli kaynaklardan alınan bilgiler, alet adlarını kuran dilbilgisinin Türkmen dilinin sözlük kaidesinden ayrılmaz olduğunu gösteriyor.

KAYNAKLAR

AKMAMEDOV M.

1958 Türkmen dilinin garadaş dilaketi. Kandidatlık dissertatsiya. Aşgabat.

MAVIYEV. N.

1975 Türkmen dilinin arabacı dialekti. Kandidatlık dissertatsiya. Aşgabat.

ATAYEV. G.

1982 **Türkmen dilinin hünarmentçilik leksikasının** sözlüğü. Aşgabat. İlim. (Türkmen dilini) sanatkarlık dilbilgisi sözlüğü)

MASANOV, E. A

1961 Kuzneçnoyo u yuvelimoyo remesla v Kazahskom aule/Vtoraya polovina XIX naçalo XX v.v./Trudı instituta istorı, arheoloji i etnofrafı. Tom XII, Almaata İzdatelstvo AN. Kaz. SSR. (Kazak köyünde demircilik ve kuyumculuk meslekleri:/XrX asrın 2, yarısı ve XX. asrın başı/Tarih arkeoloji ve etnografi enstitüsünün işleri. Cilt XH. Almata. AN. Kaz. SSR yayın Birliđi.

ÇÖNNAYEV,
Y. 1972

Hazirki zaman türkmen dilinin leksikologiyası. Aşgabat. İlim (Şimdiki zaman Türkmencesinin dilbilgisi).

KOÇETKOV; N.V.

1973

Narodnoyo iskusstvo mongolov Moskova: Nauka. (Moğolların halk sanatı).

MIRADOVA S.
1967

Türkmen dilinde halklık leksikası.

- Kandidatlık dissertatsiya. Aşgabat.
(Türkmen dilinde halıcılık sözlüğü).
- ONDASINOV, N. D
1969 **Arabşça-Kazakşça Tüsündirmesozdik.**
Almatı. Kazakistan. (Arapşça-
Kazakşça anlatım sözlüğü)
- RADLOV, V.
V.
1899 **Opıt slovarya Tyurkskih nereciy**
Tam-I, çast-2 SantPeterburg. (Türk
Tümceleri sözlüğü tecrübesi. Cilt 1).
- 1893 Tom-2 çast. Sanktpetersburg.(Cilt)
- SEVORTYANE, V.
1974 **Etimologıçeskiy slovar Tyurkskih yazıkov,**
Obsşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi
na glasniye. Moskva: Nauka. (Türk
dillerinin etimolojik sözlüğü. Türk
dillerindeki seslilerin esası, temeli.
- ŞOYBEKOV, R. N.
1987 **Leksika yuvelirnogo iskusstva v**
kazahskom yazıke. Kandidatskaya
dissertatsiya.(Kazak dilinde kuyum
samarının dilbilgisi). Alma-Ata.
- YUDAHİN, K.
K: 1965 **Kırgızsko-Russkiy Slovar. Moskva: Sovetskaya**
entsiklopediya.(Kırgızca-Ruşça Sözlük), Moskova
Sovyet Ansiklopedisi.
- 1964 **Russko-başkirskiý slovar.** Moskva (Ruşça-başkirce
sözlük).
- 1948 Russko-başkirskiý slovar
Gosudarstvennoye izdatelstvo.
İnostrannıh slov o natsionalnıh slovarey. (Yabancı
kelimelerin ve milli sözlüklerin devlet yayınları).
- 1983 **Russko-Uzbekskiý Slovar.** Taşkent. (Ruşça-
Özbekçe sözlük).
- 1961 **Uygursko-Russkiy Slovar** Almaata Üzdatelstvo A.
H Kaz SSR. (Uygurca-Ruşça Sözlük) Kazakistan
İlimler Akademisi Yayınları.
- 1971 Türkmenistanın yadıgârlıkları. No: 1.
(Türkmenistan'ın anıtları).